

УДК 811.161.2:81'373.2

**Н. Г. Костюк**

## **ЕПІСТОЛЯРІЙ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ**

Костюк Н. Г. Епістолярій Д. І. Яворницького як відображення розвитку української мови на Катеринославщині.

У статті на матеріалі епістолярної спадщини Д. І. Яворницького та його кореспондентів проаналізовано лексичний склад епістолярних текстів кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме загальноновживану лексику, лексико-семантичні характеристики діалектної лексики, вульгаризмів, вживання іншомовної лексики та використання книжної лексики, зокрема церковнослов'янізмів.

*Ключові слова:* епістолярій, загальноновживана лексика, народнорозмовна лексика, діалектизми, вульгаризми, латинізми, русизми, церковнослов'янізми.

Костюк Н. Г. Эпистолярій Д. И. Яворницкого как отображение развития украинского языка на Екатеринославщине.

В статье на материале эпистолярного наследия Д. И. Яворницкого и его корреспондентов проанализирован лексический состав эпистолярных текстов конца XIX – начала XX века, а именно общеобразовательная лексика, лексико-семантические характеристики диалектной лексики, вульгаризмов, употребление заимствованных слов и использование книжной лексики, в частности церковнославянизмов.

*Ключевые слова:* эпистолярій, общеобразовательная лексика, народноразговорная лексика, диалектизмы, вульгаризмы, латинизмы, руссизмы, церковнославянизмы.

Kostjuk N. G. The epistolary of D. I. Yavornitsky as a reflection of development of the Ukrainian language in Katerinoslav region

Vocabulary of epistolary texts of the end of the 19<sup>th</sup> – the beginning of the 20<sup>th</sup> century is analyzed in the article on the material of the epistolary heritage of D.I.Yavornitsky and his correspondents, namely common lexis, lexical and semantic characteristics of dialect lexis, vulgarisms, the use of borrowed words and book vocabulary, particularly Old Church Slavonic words.

*Key words:* epistolary, common lexis, colloquial lexis, dialectisms, vulgarisms, Latinisms, Russian borrowed words, Old Church Slavonic words.

Епістолярні традиції в Україні формувалися й розвивалися, починаючи з давньої літератури, представниками якої були українські вчені та письменники – І. Вишенський, Г. Сковорода, Ф. Прокопович, згодом – І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський, М. Зеров, М. Хвильовий, О. Довженко, Ю. Яновський, П. Тичина, О. Гончар тощо.

Епістолярій є об'єктом дослідження різних гуманітарних наук – історії, культурології, лінгвістики та ін. Мовознавчі дослідження епістолярних текстів зосереджено на розгляді приватного листування XVII ст. (В. Передрієнко, Н. Торчинська), мовностилістичних особливостей листування письменників, культурних діячів, науковців (С. Богдан, О. Братаніч, Л. Ткач, І. Черкез та ін.), впливі епістолярію українських письменників кінця XIX – початку XX ст. на процес нормалізації української літературної мови (М. Пилинський, К. Ленець), визначенні лінгвостилістичних характеристик епістолярного стилю, вивчення його історії (К. Ленець), ролі письменницької листової спадщини у розв'язанні проблем літературної мови та мовознавства (В. Статєєва), вивчення мовленнєвого етикету (С. Богдан, К. Ленець, О. Мельничук, Н. Журавльова), розгляді фразеологічних, етикетних та дискурсних одиниць (С. Ганжа, Е. Ветрова, Н. Павлик). Листування є цінним джерелом для вивчення індивідуальних рис ідіостилу того чи того культурного діяча зазначеного періоду.

Мета розвідки – дослідити особливості розвитку української

мови на Катеринославщині наприкінці XIX – початку XX ст. в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького. Як відомо, за тематикою і змістом листи можуть бути найрізноманітнішими залежно від сфери їхнього використання та інтересів адресатів. Усе листування поділяється на два типи: офіційне (службове) та неофіційне (приватне). Ми досліджуємо обидва типи листів.

Джерельною базою для дослідження стали листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури та листи діячів науки, культури, учених, письменників до нього, уміщені в серійному виданні Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.І. Яворницького «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького [1, с. 888; 2, с. 460; 3, с. 740; 4, с. 496; 5, с. 952; 6, с. 848].

Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) – одна з найвизначніших постатей наукового й культурного життя України кінця XIX – першої половини XX століття. Багатогранна особистість Д. І. Яворницького не обділена увагою вчених. Його діяльність переважно була об'єктом дослідження фахівців з історії. Першою спробою «синтетичного» висвітлення життя й громадської діяльності Д. І. Яворницького, його доробку в галузі фольклористики й етнографії, частково лексикографії є монографія М. М. Шубравської «Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність» [19, с. 354]. Праці дослідників Н. Є. Василенко, Л. І. Скупейка, І. Є. Руснак містять літературознавчий аналіз художніх творів Д. І. Яворницького. До мовної спадщини Д. І. Яворницького зверталися науковці Дніпропетровського національного університету ім. Олесья Гончара (А. М. Поповський, Н. А. Баракатова, В. О. Назаренко, Н. Г. Майборода, В. Я. Мороз, Я. І. Рибалка).

Основу лексичного складу епістолярних текстів Д. І. Яворницького та його кореспондентів кінця XIX – першої половини XX століття становить загальноновживана лексика української мови, а набір лексичних засобів, зумовлений насамперед тематичним розмаїттям, порушених й обговорюваних у листах. Адже листування української інтелігенції містить чимало деталей культурної, політичної, громадської, видавничої, наукової діяльності та особистого життя її представників. Особливу стильову прикмету становлять лексичні засоби офіційно-ділового спілкування, оскільки з огляду на характер професійної діяльності освічених верств ці засоби переходять зі сфери писемного вжитку до щоденного мовлення населення. Тематично ця лексика пов'язана з організацією діяльності різних товариств, політичних партій та видавничою роботою, що здійснювалася представниками

української інтелігенції й була предметом обговорення в листовному спілкуванні. За своїм походженням ця лексика не є однорідною й відображає загальну ознаку лексичної системи української літературної мови, що формувалася в ході взаємодії двох варіантів української мови і відображає вплив російської, польської, німецької та інших мов. Наведемо кілька прикладів: *У консисторії владика Катеринославського «бракорозводними» справами заправляє – протопопа Евлампій Краснокутський – ; писаря зараз нема, а тимчасово уряд сей високий держить канцеляриста («столоначальник») Петро Петрович Львов* [1, с. 41] (тут і далі дотримуємося правопису оригіналів – Н. К.); *Світлини до статті поки що у мене, тоді надійшло їх одночасно* [1, с. 60]; *В часті грошей можу взяти і книжки по історії, антропології, етнографії, археології і т.ини.* [2, с. 13]; *Одно слово годуюсь, як той озир перед скачками, ачей візьму хоч третій, коли на перший, приз* [2, с. 47]; *Я тепер барзо пильную за тим, що після Різдва у мене почнутця лекції і мені уже увірветця бігати до архівів* [4, с. 29]; *Язика я набиравсь більш коло могил, як копав їх то в Катеринославиціні, то в Херсоніціні* [4, с. 80]; *Тоді б Ви усім нам розв'язали руки і більше б ніколи не нагадували про відчити до Главарху* [4, с. 302]; *Для складання звіту за розкопки на острові Таволжаному та Перуні мені потрібний ілюстративний матеріял – фотознімки, що їх зробив Едмунд Йосипович* [6, с. 529]; *Причини цьому – велика давність, у других огульна назва прізвища – зовсім непідходяща до дійсності* [6, с. 614].

Лексичну основу епістолярію Д. І. Яворницького та його кореспондентів кінця XIX – початку XX ст. становить міжстильова загальноновживана лексика, проте до неї додавалися діалектні слова, що засвідчували генетичний зв'язок української інтелігенції з говірковим середовищем. Діалектизми південно-східного наріччя фіксуємо в листах Б. Грінченка, археологів А. Добровольського, В. Грінченка, П. Козаря, В. Кравченка та інших.

За своїми лексико-семантичними характеристиками діалектні одиниці, що трапляються в листуванні української інтелігенції, утворюють кілька тематичних груп. Найчисельнішою є група, до складу якої входять слова на позначення емоційного, морального та фізичного стану людини, меншою мірою – група назв людей за різними ознаками. У межах цієї групи фіксуємо слова з виразною стилістичною специфікою, що базується на семантичних компонентах негативної оцінки людини та її поведінки. Окрему групу становлять слова, пов'язані з сільським побутом, господарюванням, назвами рослин, знаряддями праці та інше: *Вашого ласкавого листа я, на жаль, мав змогу прочитати*

*аж тільки допіру, що, бо тільки теперечки вернув ся з «шибання» по Поділлю [2, с. 13]; Надіюся, що ви уже вичуняли [2, с. 14]; Ми ніяк не могли добути деякі з цих книг (особливо «Летопись» та «Труды»), а тому прохаємо Вас, високошановний Дмитре Івановичу, пораяти спосіб – де й як ми змогли придбати їх [2, с. 22]; Іноді, чуєте, і рота не хочетця розкривати, а тутечки іди та читай лекцію... [4, с. 55]; Дорога небого Тетяна Іванівна! [4, с. 77]; Піднялась по всій Січі тревога; козаки побігли, хто з хвинарем, хто з крючком, хто з веревкою, до Чортомлика [4, с. 138]; Його на три годи обашипорили [3, с. 266]; Ви тоді запитували про «ошинок». Це слово визначає, як я й тоді писав, маленькі качани пишінки[кукурзузи] [3, с. 270]. За нормами сучасної української літературної мови всі зазначені лексичні одиниці належать до діалектної лексики, проте в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони входили до активного шару лексики й функціонували в мовленні всіх верств українського суспільства, оскільки «їх вживання випливало з об'єктивних номінативних потреб» [13, с. 302–303].*

Соціальна адаптація діалектних одиниць у новому середовищі впливала на їх лексико-семантичні та функціонально-стильові характеристики і виводила їх на наддіалектний рівень. Таким чином, відбувалося переосмислення і переоцінка функціональних можливостей мовних одиниць, наслідком чого стало їх своєрідне «перекодування» – «перетворення територіальних діалектних ознак в ознаки соціальні» [16, с. 13]. У подальшому – у перші десятиліття ХХ ст. – цей процес було загальмовано, і слова, що набули нових соціальних ознак, були витіснені

Однією з характерних особливостей епістолярію, було вживання зниженої народнорозмовної лексики, властивої мовленню письменників-народників середини ХІХ ст. Як зазначає В. Чапленко, «вони часто «перейаскравлювали» свою мову всякими розмовними явищами, вживаючи їх без розбору, де слід і де не слід. Особливо шкідливо в мові декотрих письменників відбилися вульгаризми, і через те мовостиль їхніх творів іноді знижувався мало не до «мовної котляревщини» [16, с. 227]. Стилістика українського листування від середини ХІХ ст. пройшла через поширену в тогочасній українській літературі стилізацію «під мужичка» (термін Ю. Шереха) [18, с. 49] і була представлена як у художніх творах так і в епістолярії – у листах Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка. Основними рисами такої стилізації були «діалогізація, надмір вульгаризмів і демінутивів, тупцювання на тому самому слові, синтаксис сурядності і перелічення, надмір вигуків, прислів'їв, самоперебивань тощо» [7, с. 15].

Вживання вульгаризмів як елементів простацької стилізації було властиве листам Т. Шевченка, проте, як зазначає М. Коцюбинська, згодом він переборює «простацький стиль». Окремі елементи мовної «котляревщини» фіксуються і в листах П. Куліша, проте лише в тих, що датовані до 1858 р. [7, с. 15]. На кінець XIX ст. риси «мовної котляревщини» в мовленні східноукраїнської інтелігенції трапляються дедалі рідше, а на початок XX ст. практично зникають. Їх збереження, за спостереженнями В. Чапленка, засвідчують лише художні твори Д. Яворницького, а також твори та листи К. Білиловського, близького друга Д. Яворницького. Причини стилізації під уснорозмовне мовлення в українському епістолярії середини XIX ст. М. Пилинський вбачає у відсутності на той час вироблених літературних норм і стилів, що й спричинювало застосування виражальних засобів народно-розмовної мови [11, с. 179]. Проте на кінець XIX – на початку XX ст. українська літературна мова володіла достатньо виробленою системою функціональних стилів із відповідним функціональним розширенням мовних засобів для того, щоб забезпечувати комунікативні потреби в різних галузях життя і діяльності. Тому вживання слів і виразів такого типу в листуванні на той час вже було специфічною особливістю індивідуального мовостилію окремих представників східноукраїнської інтелігенції.

Вульгаризація, чи «стилізація під народнорозмовну мову трохи жартівливого плану» [11, с. 178], у листуванні виражалася у відповідному доборі лексики суб'єктивної оцінки, зокрема зниженої. В українському епістолярії кінця XIX – початку XX ст. ця риса характеризує листи К. Білиловського та Д. Яворницького, в яких міститься чимало слів, виразів та фразеологічних одиниць, значення яких вказують на знижений тон: *Докончу **утну** і **сотворю** Сірка і Вам його подарую, Вам, нашому історикові, щирому козакові Байді* [2, с. 460]; *Буває так, що хоч свічку воскову та хрестик кипарисовий у руки бери, згорни їх гарненько на грудях і жди, поки попи заспівають за впокій «**баярина** такого-то **песьего сина**», що представився від **анахтемського пупа*** [2, с. 48]; *Знаєш, що я **бовкну** тобі, та цур, козаче, не шпетить і не глузувать, бо там «де **глум там кат-ма дум**»!* [2, с. 48]; *Наперед кажу, що подобається, – тому сідай мерції за каламар, бери смик в руки і **триндикай** зтиха* [2, с. 58]; *Від нині мені заніколилось, а то б я хотів прочитати всю твою «Складку», щоб ти по своїй доброті душевній та не набрав якого-небудь **хламу**, як ото вірші Чайченка, що **їми скорійш верх у трубі затикають**, а не в народ **пускать**: і ні іскри ні поезії, і ні слова, а ні мислі!* [4, с. 24]; *З тих пір я*

спізнав, що той Григоров **великий негодяй і сукин син**, якого треба берегтись, як огня [4, с. 26]; *Прошу тебе дуже, не барись збігати до Бородая і одібрати у нього мою рукопис, бо він уже розпустив свої слини, що все то йому, що не по нашою, гидота* [4, с. 33].

Однак поряд із рисами низького стилю в епістолярії К. Білиловського натрапляємо на досить активне використання мовних засобів, що створювали емоційно-експресивне забарвлення і були типовими для уснопоетичної та народнорозмовної традиції українців. Ця особливість найбільш доречно виявилася в етикетних формулах текстів листів.

У формуванні лексичної бази української літературної мови на Катеринославщині вагому роль відіграли іншомовні запозичення з польської, російської, німецької та інших мов. Проте слід констатувати, що меншою мірою досліджено вплив російської мови на зразок мовлення представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., хоч загальні риси процесу русифікації докладно представлені в працях Ю. Шевельова [17], В. Чапленка [16], Л. Масенко [8; 9].

Уживання іншомовної лексики в мовленні української інтелігенції було зумовлене необхідністю залучення нових виражальних засобів, які б задовольняли функціонально-стильові потреби української мови в різних сферах суспільно-політичної, громадської, адміністративної, культурної та професійної діяльності української інтелігенції.

Кількісно найбільшою є група латинізмів, що ввійшли в українську мову через посередництво польської та німецької мов: *Це все не творчість, а прямо таки етнографія, така сама, як і в моїй книжці «По следам запорожцев»* [4, с. 254]; *У Петербурзі очевидно не думають про напрямки школи, а про протекції* [3, с. 373]; *Це не оцінити для мене привітання од Вас, що його переказав був антрополог Г.В. Девец* [5, с. 575]; *Я писав за аспірантуру, гадаючи, що Ви будете у Харкові, і коли виявилось, що ні, то я ласкаво Вас прошу запитати хоч листом Укрнауку* [1, с. 144]. В епістолярії є багато запозичень з інших мов, які ще потрібно проаналізувати.

Епістолярій української інтелігенції виявляє активність використання книжної лексики, зокрема церковнослов'янізмів. Вживання цієї лексики в українській мові має давню і вже усталену традицію, яка виникла з часу запровадження християнства на українських землях і вкорінилася на українському ментальному та мовному ґрунті.

Закріплення книжної церковнослов'янської традиції в культурі українського народу відбувалося по-різному, що було зумовлене

належністю українських територій до різних держав. Докладно особливості цього процесу на західноукраїнських землях в кінці XIX – початку XX ст. розкрито у працях Л. Ткач [14; 15]. Епістолярні тексти представників української інтелігенції засвідчують лексичні одиниці церковнослов'янського походження, які входять до різних лексико-граматичних класів: *Мерзенний чоловік!* [2, с. 46]; *Хоч з подорожня, хоч з давнього, хоч, що хочеш, аби-б твоє ім'я було, аби-б твої глаголи* [2, с. 47]; *А люде навкруги – жирують байстрокують, мордуючи «ближнього свого» яко мога!* [2, с. 94]; *Щоб жили Ви кріпко, щоб жили Ви довго, щоб збагачували культуру рідну на радість, на втіху, на користь грядущих поколінь* [2, с. 112]; *Хоч я вже не мало прожив на віку, а буду Бога благати, щоб він задержав мене до того часу, поки мені доведеться прослухати, або прочитати Ваші твори про оті всі юродства занедбаной сили наших верхів* [2, с. 271]. «Може й зовсім гаразд буде з умовами життя та харчування, але ж «претерпевший до конца спасется» [6, с. 545] Типові для церковнослов'янської лексики словотвірні ознаки: префікси *воз(с)-, со-, от-*; суфікс *-иц-*; складні слова з частинами *бого-*.

Стилістична роль церковнослов'янської лексики в художній літературі традиційно визначалася «необхідністю створити урочистий, піднесений стиль мови, а поєднання зі звичайними побутовим словами, а особливо тими, що мають знижене, згрубіле значення, надавало висловлюваному емоційно зниженого, іронічного або сатиричного забарвлення» [12, с. 125]. Аналіз вживання цих лексичних засобів у розмовному мовленні, писемним вираженням якого є лист та інші тексти епістолярного стилю, дозволяють доповнити цю характеристику.

Отже, аналізуючи епістолярну спадщину Д. І. Яворницького та його кореспондентів, резюмуємо, що характерним для становлення та розвитку української мови на Катеринославщині лексичні та інші текстові одиниці, зафіксовані в листуванні української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., відображають живий розвиток української літературної мови у його варіантності та багатогранності, зв'язках із культурно-писемною традицією та територіальними діалектами. Усі ці явища потребують подальших розвідок у вивченні епістолярію Д. І. Яворницького.

### Література

1. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник ; Вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; Передслова Б. Т. Карапиша. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – 888 с.
2. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упоряд. : С. В. Абросимова, Н. С. Василенко,



- А. І. Перкова та ін. ; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Укл. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін. ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 740 с.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 5 : Листи рідних, друзів та знайомих до Д. І. Яворницького / Укл. : С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. – 952 с.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 6 : Листи друзів, приятелів та знайомих до Д. І. Яворницького / Укл. : С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єшков [та ін.] ; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2012. – 848 с.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне» : Роздуми про епістолярну творчість. / М. Коцюбинська – К. : Дух і література, 2001. – 299 с.
8. Масенко Л. Т. Мова і політика / Л. Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
9. Масенко Л. Т. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
10. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – К. : Вища школа, 1985. – 152 с.
11. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / М. М. Пилинський. – К. : Наукова думка, 1976. – 288 с.
12. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – 440 с.
13. Ткач Л. Реалізація семантичного і структурного потенціалу лексики південно-західних українських говорів у літературній мові кінця XIX – початку XX ст. / Л. Ткач // Волинь-Житомирщина : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Вип. 6. – Житомир, 2001. – С. 301–307.
14. Тарновецька-Ткач Л. До історії церковнослов'янців у мові українських освічених верств (за текстами листів і щоденників XIX – початку XX ст.) / Л. Тарновецька-Ткач // Проблеми гуманітарних наук. Вип. 5. – Дрогобич : Вимір, 2000. – С. 246–257.
15. Ткач Л. Соціолект духовної верстви як основа формування типових ознак галицько-буковинського слововжитку кінця XIX – початку XX ст. / Л. Ткач // Біблія і культура : зб. наук. ст. Вип. 6. / за заг. ред. А. Є. Нямцу. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 405–419.
16. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р.). / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1970. – 448 с.
17. Шевельов Ю. В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : Стан і статус / Ю. В. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.
18. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шерех // Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеологія. – К., 1993. – С. 48–96.
19. Шубравська М. М. Д. І. Яворницький : життя фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К. : Наукова думка, 1972. – 354 с.
20. Ярцева В. Н. Соотносительность региональных и социальных вариантов языка в плане стиля и нормы // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков / отв. ред. В. Н. Ярцева и М. М. Гухман / АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1977. – С. 12–26.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2013 р.